

İbn Hazm'a Göre Ali b. Ebî Tâlib ve Ona Karşı Savaşanların Durumu

- According To Ibn Hazm The State Of Ali And The Fighters Against Him -

Mehmet DALKILIÇ*

Atıf/Citation: Dalkılıç, Mehmet. "İbn Hazm'a Göre Ali b. Ebî Tâlib ve Ona Karşı Savaşanların Durumu - According To Ibn Hazm The State Of Ali And The Fighters Against Him." Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi / Journal of Mesned Divinity Researches, (Güz 2019-2): 293-319.

Öz:

İbn Hazm (v.456/1064) muhteşem bir medeniyet kurmuş olan Endülüs'te yetişmiş önemli bir bilimdir. Ülkesinin yıkılış dönemini yaşamış ve İslam Mezhepleri Tarihi açısından çok önemli olan el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal adlı eserini yazmıştır. Doğulu ve Batılı araştırmacılar tarafından pek çok defa değişik nedenlerle araştırma konusu olmasına rağmen bir İslam bilgini olarak İbn Hazm'ın görüşleri Türkçede ifadesini tam olarak bulamamıştır. Araştırmanın amaçlarından ilki, İbn Hazm'ın eserlerinde yer aldığı şekliyle tahkim olayı, Ali b. Ebi Talib ve Hâriciler hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktır. İkincisi ise İbn Hazm'ın konuya yaklaşımlarının tahlil ve değerlendirmesini yapmaktır. Bu, gerek günümüz açısından gerekse Endülüs toplumunu oluşturan unsurlar ve dönemin şartları açısından oldukça önemli bir konudur. Nitekim İbn Hazm'ın hayatı ve eserlerini söz konusu eden araştırmacılar onun görüşlerinin tespiti ve anlaşılmasının zorluğuna dikkatleri çekmişlerdir. Bunlardan biri de Muhammed Ebu Zehra'dır. O "İbn Hazm'ın görüşlerini ve metodunu tespit edebilmek için geniş inceleme ve araştırma yapmak gerekmektedir" diyerek bu durumu ifade etmiştir. İslam tarihinde belki de ilk defa vuku bulan ve realitede siyasi bir olay nedeniyle Müslümanlar ciddi bir ayrılık noktasına gelmiştir. Zira yine tarihte ilk defa siyasi bir olay Hâriciler tarafından nas kullanılmak suretiyle dini bir kisveye büründürülmüştür. Bu yüzden literal okuma (zahirilik) taraftarı olan İbn Hazm'ın Ali b. Ebi Talib ve ona karşı çıkan Hâriciler hakkındaki görüşleri oldukça önemlidir. Günümüzdeki olayları tarihle irtibatlandırmak ve anlamak bağlamında siyasi, sosyo-kültürel ve dini bakımdan kaydedilen gelişmeleri bilmek kaçınılmaz bir zorunluluktur. Çünkü İslam karşıtı güçler tarafından kurgulanmış Vehhabi/Selefiler ve DAİŞ gibi din temalı terör grupları aynı zihniyetin ürünleri durumundadır. Bu makalenin bir diğer amacı ise İbn Hazm'ın tahkim olayı ve Hâricilerle ilgili görüşlerinin günümüze ışık tutacak yönlerinin objektif bir tavırla ortaya çıkarılmasıdır. İbn Hazm'ın gerek hiç Doğu'ya seyahat etmemesi gerekse Zahirilik düşüncesinin kurucularından olması, Hz. Ali'nin hilafeti, Muaviye'nin tutumu, tahkim olayı ve Hâriciler gibi konulardaki görüşleri makaleye ayrı bir önem katmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hazm, Hâriciler, Mezhep, Hilafet, Hz. Ali.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, dalkilic@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2920-6008.

Abstract:

Ibn Hazm (d.456/1064) is an important scholar who has lived in Andalus, where has been established a magnificent civilization. He lived through the collapse period and has written *al-Fasl fi'l-Milal ve al-Ehvai ve nihai* which is very important in terms of the history of Islamic sects. Despite being a research subject for many reasons by different oriental and western researchers, Ibn Hazm's views as an Islamic knowledge have not fully found the expression in Turkish. The primary objective of the research is to introduce the case of the arbitration and the Kharijites as Ibn Hazm in his works. The second is to analyze Ibn Hazm's approach to the subject and to criticize it if necessary. This is a very important issue in terms of the elements that make up the Andalusian society and the conditions of the time. As a matter of fact, the researchers who have been working with Ibn Hazm's life and works have paid attention to the difficulty of finding and understanding his views. One of these is Muhammad Abu Zehra. He said that it is necessary to conduct extensive investigations and research to identify Ibn Hazm's views and method. Perhaps for the first time in the history of Islam, Muslims have come to a serious point of separation because of political events in reality. Ibn Hazm, who is a literal reading proponent, His views on Ali and the Kharijites who opposed him are very important. It is an inevitable necessity to know the developments recorded in politics, socio-cultural and religious care in the context of connecting and understanding today's events with history. Because religion-oriented terrorist groups such as the Wahhabi / Salafis and ISIS, which were designed by anti-Islamic forces, are the products of the same mentality. Another objective of this article is to uncover the direction of Ibn Hazm's arbitration and his views on Kharijites in an objective way. İbn Hazm has to travel to the East at all, as well as being the founder of the thought of Zahirite, his comments such as Ali's caliphate, Muawiyah's attitude, Tahkim and Kharijites issues the article gives a special importance.

Key Words: Ibn Hazm, Kharijites, Islamic Sects, The Caliphate, Ali.

1. GİRİŞ

İslam'ın yükselme ve aydınlık çağını yaşadığı döneme ışık tutacak çalışmaların yeterince yapılmadığı konuyla ilgilenenlerin sıklıkla ifade ettikleri bir vakıadır. Oysa bu dönemde yer almış olan özellikle Endülüs ve Osmanlı gibi dünyanın iki güçlü devletinin siyasî, sosyo-kültürel ve dinî bakımdan kaydettiği gelişmeleri yorumlamak kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Bu makale objektif bir tavırla, gerek Batılıların –ki Endülüs medeniyetinin batı ile temas halinde bulunması da bunu gerektirmektedir- gerekse Müslüman tarih yazarlarının kaynaklarından nesnel bir şekilde yararlanmak suretiyle hazırlanmıştır. Endülüs'ün yıkılışına en yakından şahitlik yapan bir ilim adamının Tahkim Olayı, Hâriciler ve Ali b. Ebi Talib'in (v.40/661) hilafetine bakışı veya değerlendirmeleri oldukça ilginç ve bir o kadar da önemlidir. Araştırma ayrıca İslam coğrafyasında siyasi idarelerin zayıflatıldığı, yıpratıldığı süreçlerin ve günümüzde devlete karşı kalkışmaların değerlendirilmesi konusunda önemli ipuçları sağlayacaktır. Zira yasal halifeye başkaldırmanın, toplumu ötekileştirerek ayrıştırmanın ve kendi geçersiz görüşlerine dini araçsallaştırmak suretiyle zemin hazırlayıp taraftar toplama girişimleri ilk defa zuhur etmiştir. Nitekim Müslümanların karşılaştıkları birbirlerine kılıç çekme hadisesi ve bu hadisenin ortaya çıkardığı iman, küfür, günah-ı kebar (büyük günah)

gibi kavramlar etrafında meydana gelen sorunlar, ilk defa ayrıştırıcı veya ötekileştirici tartışmalara neden olmuştur.

İbn Hazm (v.456/1064) bu olaylara sadece dini çerçeveden değil sosyo-kültürel ve siyasal bağlamda toplumdaki ayrıştırmaları körükleyen ve vahdet toplumundan uzaklaştıran olaylar olarak görmektedir. Ayrıca söz konusu Tahkim Olayı, akabinde ortaya çıkan Hâriciler ve Hz. Ali'nin hilafeti konusundaki tartışmaların tam olarak anlaşılması ve yorumlanmasının günümüz açısından da önemi tartışılmaz. Literal bir anlayışı yöntem olarak kabul eden İbn Hazm'ın Tahkim Olayı'na bakışı ve Hâriciler hakkındaki görüşü bu açıdan da önemlidir. Tüm İslam Alemi'nin acil muhtaç olduğu birlik ve beraberlik ruhunun temini amacıyla söz konusu olayların değerlendirilmesi, bilim adamlarının konuyla ilgili görüşleri güncel sorunlara çözüm üretilmesini kolaylaştıracaktır. Günümüzde ayrılıkçı gruplar hedef kitle olarak Müslümanları seçmiştir. Nitekim Abdülaziz b. Suud'un İngiliz danışmanı John Philby'e şöyle dediği nakledilmektedir. "Vehhabilerin (İhvan) sizlere düşman olduğu doğru değildir. Zira sizler Ehl-i Kitapsınız ve Vehhabilerin nefret ettiği müşriklerden değilsiniz. Hıristiyanlar, İshak peygamberin evlatlarıdır. Araplar ise onun kardeşi olan İsmail'den gelmektedirler. Türkler ise Tatar kökenli 'Evlad-ı İblis'tendir" dediği aktarılmaktadır.¹ Bu durum sadece Ortadoğu'da değil aynı zamanda Balkanlar, Orta Asya, Hint alt kıtası ve Afrika'da acımasız terör eylemlerini sözde din adına uygulamaya koymaktadırlar. Cüheyman el-Uteybi'nin öncülüğünü çektiği ayrışma ile bu Yeni Selefilik oluşumu, "Suudi Selefilik" ve "Cihadi Selefilik" şeklinde iki ana gruba ayrılmıştır. Günümüzde el-Kaide, eş-Şebab, Boko Haram gibi dini araçsallaştırıp istismar eden grupların çoğunluğu, Vehhabi/Selefilik'in bölgesel temsilcileri olarak görülmelidir. Dış güçlerin içerideki bu yapıları kullanarak gerçekleştirdiği eylemler, Müslümanların evlatlarını, birbirlerini ateş çukuruna atmak için yarışır duruma getirmiştir.

2. İMAMET-SİYASET İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA TAHKİM OLAYI VE EHL-İ BEYT İLE SAVAŞANLARIN DURUMU

İbn Hazm, Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk fitneler sonucunda ana kitleden ayrılanları değerlendirirken **imamet-siyaset** ilişkisini ön plana çıkarmaktadır. Endülüs'ün yükseliş ve düşüşüne şahitlik etmesi ve devleti parçalanmaktan kurtarma çabaları, İslam tarihinde özellikle devlet idaresi ve siyaseti

¹ Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 50.

ilgilendiren konularda derin değerlendirmeler yapabildiğini kolaylaştırılmıştır. İbn Hazm'ın söz konusu engin birikimleri ve tahlil gücü tarihte vuku bulan olayları değerlendirirken açıkça görülmektedir. Bu yüzden Ali b. Ebi Talib'in, hilafet iddiasında haklı olduğunu gerekçeleri ile birlikte açık bir şekilde ifade etmektedir. Ona karşı savaşın (Hâriciler) durumlarını değerlendirirken derin tahlillere girişmekte ve muhaliflerini eleştirirken ağır ifadeler kullanmaktadır. İbn Hazm tahkim olayını da üstünlük/tefaduliyet açısından söz konusu edip bu konuda Hâricilerin tavır ve davranışlarını ayrıntıları ile söz konusu etmektedir. Bu tahlillerde sadece mezhepler tarihçisi gibi davranmamakta aynı zamanda psikolojik ve sosyolojik tahlillere de girişmektedir. Bu çerçevede İbn Hazm'a göre fırkaların görüşlerini tespit etme bakımından Ebu Musa el-Eşari (v.42/663) ve Amr b. el-As (v.43/663) arasında geçen Tahkim Olayı'nda Hâricilerin tutum ve davranışları oldukça önemlidir. Bu nedenle ona göre Tahkim Olayı'nı siyasi olmaktan çıkarıp dini bir kisveye büründüren ve kendi görüşleri lehine kullanan Hâricilerin² iddiaları ile başlamak konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.³ İbn Hazm Hâricilerin en temel iddialarını ortaya koyduktan sonra çeşitli yönlerden eleştirilerini sıralamıştır. Onları görünürde ayrılık noktasına getiren nedenleri şöyle ifade etmektedir:

Ali b. Ebi Talib, Yüce Allah'ın dini ile ilgili insanları hakem tayin etmiştir. Oysa Allah Teala "Hüküm ancak Allah'ındır" (el-Enam 6/57) ve "İhtilaf ettiğiniz şeyin hükmü Allah'a aittir" (eş-Şura 26/10) demektedir.⁴

İbn Hazm Hâricilerin yukarıda ifade ettiği görüşlerin Hz. Ali açısından asla doğru olmadığını açık bir şekilde ifade etmektedir. Zira ona göre Hz. Ali, Allah'ın dini ile ilgili bir konuda hiç kimseyi hakem olarak tayin etmemiştir. Bilakis Yüce Allah'ın farz kıldığı gibi O'nun sözünü hakem olarak tayin etmiştir.⁵ Ali b. Ebi Talib, Hâricilerin iddialarını duyunca onlara: "Kendisi ile batılın murât edildiği hak bir sözdür" (Kelimetu hakkın yurâdu bihe'l-bâtil)⁶ dediği

² İbn Hazm el-Endelüsî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, nşr. Muhammed İbrâhim Nasır, Abdurrahman Umeyre, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, t.y.), 2: 90.

³ Mehmet Dalkılıç, *İmamet-Siyaset İlişkisi Bağlamında İbn Hazm'ın Şiilik Eleştirisi İbn Hazm Örneği*, (İstanbul: 2011), 305 vd. İmamet hilafet tartışmaları için ayrıca bk. Ramazan Yıldırım, *20. Yüzyıl İslam Dünyasında Hilafet Tartışmaları*, (Anka Yayınevi, 2009).

⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 236. Ayrıca bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, nşr. Tahâ Muhammed el-Zeyni, I-II, (Kahire: 1967), 1: 113 vd.

⁵ Hakem olayı için mesela bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1: 113 vd; Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004) 30; Şehristanî, *Milel ve Nihal*, Trc. Mustafa Öz, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008), 109.

⁶ Müslim b. Haccac, *el-Camiu's-Sahih*, (İstanbul: 1992), "Zekat", 157; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, (Tahran: t.y), 2: 467.

nakledilmektedir. Nitekim Siffin'de savaş esnasında Mushaflar havaya kaldırılıp, -o Mushaflarda bulunan ayetlerde olduğu üzere- Allah'ın indirdiği ile hükmetmeye davet edilince, toplulukta bir görüş birliği oluşmuştur. Ona göre bu, başkasına helal olmayacak bir haktır. Çünkü ayette "Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsanız, bir konuda ayrılığa düşerseniz onu Allah'a ve Resulüne sunun" (en-Nisa 4/59) denilmektedir.

'Hakem Olayı' Siffin Savaşı (37/657) esnasında meydana gelmişti. Siffin Savaşı'nın gerçek nedeni ittifakla Hz. Muaviye'nin Ali b. Ebi Talib'in hilafetini kabul etmemesi olarak gösterilmektedir. Muaviye'nin, Hz. Ali'nin Şam valisini öldürtmesi iddiası üzerine çıkan savaş günlerce sürmüş ve Hz. Ali'nin ordusu galip geleceği sırada Muaviye'nin askerleri mızraklarının ucuna Kur'an ayetlerini takmışlardı. Amr b. As'ın önerisiyle bir hileye başvuran Muaviye'nin askerleri "Aramızda Kur'an hakem olsun" demişlerdir. Hz. Ali'ye rağmen ordusundan bir grup savaşı terk edip iki taraf arasındaki anlaşmazlığın bir heyet tarafından çözümlenmesine karar vermişlerdir. Bunun üzerine her iki taraf da kendilerini temsil edecek birer hakem seçmiştir. Ebu Musa el-Eş'ari Hz. Ali, Amr b. As'ın da Muaviye'yi temsil etmesi kararlaştırılmıştır. Amr b. As'ın kıvrak zekası ile Ali b. Ebi Talib'in halifelikten alınması ve yerine Muaviye'nin halife olarak tayin edilmesi hakemlerin ortak kararı olarak Amr b. As tarafından ilan edilmesi büyük bir kargaşaya ve psikolojik çöküntüye neden olmuştur.⁷

Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (v.324/935-36) bu durumun sonuçlarının günümüze kadar devam eden sorunlar ürettiğini ifade ederek olayı şöyle anlatmaktadır:

Ali b. Ebî Talib döneminde, öncelikle Talha, Zübeyr ve onların Ali'ye karşı savaşmaları sonra da Muâviye'nin Ali ile savaşı konusunda ihtilaflar meydana geldi. Ali, Muâviye ile Siffin'de karşı karşıya geldi. Gerek Ali gerekse Muaviye'nin orduları kılıçları kırılıncaya, mızrakları parçalanıncaya ve güçleri tükenip bitkin düşünceye kadar birbirleriyle savaştı. Savaşmaktan yorgun düşen iki taraf da birbirlerini suçlamaya başladılar.

Muâviye:

-“Ey Amr! Sen içine düşüp de çıkmak istediğin her türlü sıkıntılı durumdan çıkmayı başardığını iddia etmedin mi?” dedi.

Amr b. el-Âs: “Evet” dedi.

Bunun üzerine Muaviye:

-“Öyleyse başımıza gelen bu sıkıntıdan çıkış yolu nedir?” dedi.

Amr b. el-Âs:

-“Hayatta kaldığım sürece Mısır'ın elimden çıkmaması konusunda bana söz vermişsin?” dedi.

Muaviye de, “Evet! Bu konuda, Allah adına sana söz veriyorum.” dedi.

⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Ahmet Cevdet*, (İstanbul: 1895), 129-130.

Amr:

“Mushafları yukarı kaldırmalarını emret. Sonra Şamlılar Iraklılara, “Ey Iraklılar! Aramızda Allah’ın Kitab’ı vardır” desin. Eğer bu isteğini kabul ederse, taraftarları ona muhalefet eder. İsteğine karşı çıkarsa, yine taraftarları ona muhalefet eder.”

Eş’arî “Amr b. el-Âs, ona bu görüşünü söylerken sanki ince bir perdenin arkasından gaybı görüyor gibiydi” dedikten sonra olayı şöyle anlatmaktadır:

Muâviye, taraftarlarına Mushafları yukarı kaldırmalarını ve Amr b. el-Âs’ın söylediği şeyi yapmalarını emretti. Onlar da bunu yaptılar. Bunun üzerine Iraklılar, Hz. Ali’nin işine karıştılar ve onu, Ali’nin bir hakem Muâviye’nin de bir hakem göndereceği tahkime (hakem tayinine) zorladılar. Iraklıların kendisine uymaktan kaçınmaları üzerine Ali bunu kabul etti. Ali’nin bunu kabul etmesi üzerine, Muâviye ve Şamlılar Amr b. el-Âs’ı, Ali ve Iraklılar da Ebû Mûsâ’yı hakem olarak gönderdiler ve birbirleriyle bazı anlaşmalar yaptılar. Ali taraftarları bunun üzerine ihtilafa düştüler ve dediler ki: “Allah Teâlâ, “Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar onlarla savaşın.” diyor; “azgınlara hakem tayin edin” demiyor. Eğer onlarla savaşmaya dönmez ve onlarla tahkimi kabul ettiğin küfre girdiğini kabul etmezsen, sana karşı harp ilan eder ve seninle savaşırız.” Bunun üzerine Hz. Ali şunları söyledi: “İşin başında size karşı çıkmıştım. Siz ise onların istedikleri şeyi kabul etmede direndiniz. Bunun üzerine onların isteklerini kabul ettik ve onlara sözler verdik. Bizim (onlarla savaşmak için) bir gerekçemiz yoktur. Böylece onun azledilmesi ve tahkim sebebiyle tekfir edilmesinde direttiler ve ona karşı çıktılar. Onlara Havâric ismi verildi. Çünkü onlar, Ali b. Ebî Tâlib (r.a.)’e karşı çıktılar. Bu, günümüze kadar devam eden bir ihtilafır.⁸

Şehristanî (v.548/1153) ise *el-Milel ve’n-nihal* adlı eserinin “İslam toplumu içinde ortaya çıkan ilk fitne nedeniyle ümmetin fırkalara bölünmesi, kaynağı ve ortaya koyanın açıklanması” şeklinde isimlendirdiği dördüncü mukaddimesinde şöyle demektedir:

Ali ile Muaviye arasındaki ihtilaf, Sıffin Savaşı, Hâricîlerin muhalefeti, Ali’yi tahkime zorlamaları, Amr b. el-As’ın Ebu Musa el-Eş’arî’ye karşı yaptığı hileli hareketler, ihtilafların Ali’nin vefatına kadar devam ettiği herkesçe bilinmektedir. Keza Ali ile dinden uzaklaşan Şûrât (Hâricîler) arasında Nehrevan’da akit ve sözle olan ihtilaflar, kendisiyle savaşa kalkışmaları bilinen olaylardır. Bütün bu anlaşmazlıklarda Hz. Ali haklıydı ve görüşlerinde isabetliydi.⁹

Hakem Olayı ile birlikte hilafet meselesi daha da çözümsüz hale gelmiştir. Hz. Ali bazı bölgelerde halifeliğini ilan etmiş ise de Muaviye bu olaydan sonra saltanatını güçlendirerek halifeliğini ilan etmiştir. Ali b. Ebi Talib’in ordusundan bu sonucu kabullenmeyip onu suçlayanların ayrılması sonucu daha sonra Hâriciler olarak anılacak olan grup ve zihniyet ortaya çıkmıştır. Burada

⁸ el-Eşarî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 29-31.

⁹ Şehristanî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 16-19.

önemli bir husus hatırlatılmalıdır. O da şudur: Haricilik, İslâm tarihinin bir döneminde ortaya çıkmış ve kaybolmuş bir mezhep değil, aksine siyasi olayları dini kisveye büründürmek suretiyle dini kendi yanlı görüş ve anlayışlarına alet etme şekli olarak her devirde var olagelmiş bir zihniyettir. Bu zihniyet, Hâricî fırkası mensupları ile de sınırlı değildir. Bu sebeple Hâricîliği belli bir devre hasretmek yanlış bir değerlendirme olur. Bugün de Müslümanlar arasında aynı görüş ve bakış açısına sahip şahıslar veya gruplar bulunmaktadır. Son zamanlarda İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında ortaya çıkarak geniş Müslüman kitleleri dışlayan, ötekileştiren ve tekfir eden, kendi fikirleri doğrultusunda düşünüp hareket etmeyenlere hayat hakkı tanımak istemeyen, marjinal tavır ve davranışlarıyla öne çıkan bütün şiddet taraftarı unsurları bu çizginin çağdaş iz düşümleri olarak değerlendirmek mümkündür.¹⁰ Bu yüzden İbn Hazm kendisinin de görev üstlendiği Endülüs yönetimine karşı çıktığı bir dönemde Hâricilik zihniyetinin üzerinde dikkatle durulması gereken bir davranış biçimi ve bir anlayış olduğunun farkındadır. İbn Hazm Hâricilerin bu konudaki yanlışlarını birkaç noktada toplamaktadır:

- 1- **Hz. Ali'nin hakem tayin etme nedeni:** İbn Hazm öncelikle Hz. Ali'nin hakem ataması olayını **büyük günah** hatta Kur'an yerine başkasının **hakem tayin edilmesi** şeklindeki görüşün tamamen asılsız ve tarihi realitelere aykırı olduğunu bildirmektedir. Zira Ali b. Ebi Talib, gerek Ebu Musa gerekse Amr b. As'ı, iki hasım gruptan her birinin kendilerinin haklılığı konusunda tartışması üzerine, Kur'an'ın hüküm verdiği kişiyi ortaya çıkarmak amacıyla hakem olarak görevlendirmiştir.

İbn Hazm, tarihi bir realite olarak vuku bulan bir olayın söz konusu zihniyet sahipleri tarafından dini araçsallaştırmak suretiyle kendi yanlı veya yanlı görüşlerini meşrulaştırma çabasını yansıttığının farkındadır. İbn Hazm, her ne kadar Hâriciler, hakem tayininin Hz. Ali ve hakemlerin kararını kabul eden herkesi kâfir yaptığını iddia etseler de¹¹ hakem tayininin ne büyük günah ne de Kur'an yerine hakem tayini gibi bir anlamının bulunmadığını açık bir dil ile ifade etmiştir. Zira Kur'an, hakeme başvurmanın gayr-i İslâmî bir tavır olmadığını ısrarla vurgulamıştır. Kur'an-ı Kerim'de boşanma konusunda vârid olan

¹⁰ Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul, Kitap Dünyası Yayınları, 2017), 100; Mehmet Kubat, "Hâriciliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), sayı: 4, 146.

¹¹ Krş. Ebû Muzaffer el-İsferayînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, Nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Beyrut, 1983, 110.

“Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin. Şayet iki taraf (arayı) düzeltmek isterlerse, Allah da onları uzlaştırır. Şüphesiz Allah, hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdardır.”¹² âyeti, hakemin meşrû olduğunu, gerektiğinde hakeme başvurmanın mahzurlu bir davranış olmadığını açıkça ifade etmektedir.¹³

- 2- **Hakem tayinine kimsenin karşı çıkması:** İbn Hazm'a göre anlaşılması imkânsız olan şeylerden biri de, Hz. Ali'nin onları hakem tayin etmesine başlangıçta kimsenin karşı çıkmamış olmasıdır. Zira böyle bir durumda sadece iki seçenek söz konusudur. Ya iki tarafın askerlerinin birbirine girmelerine müsaade edilmeli -ki bu durum büyük bir kargaşaya neden olunur-, ya da bütün askerlerin kendi delillerini ortaya koymasına müsaade edilmelidir. Bu durumda her iki tarafın hakemlerini seçmek suretiyle tahkime müracaat etmek ve Kur'an'ın gerekli gördüğü hakikate dönmekten başka çare kalmamaktadır.¹⁴

İbn Hazm, probleme çözüm üretmek için bundan başka bir ihtimal bulunmadığını ifade ettikten sonra, tarihi bir realite olarak gerçekleşen olayın sadece anlatmakla yetinmemekte onun psikolojik ve sosyolojik tahlillerini yapmaya girişmektedir. Her türlü ihtimali göz önünde bulunduran İbn Hazm kendine göre en doğru olan seçeneği de açık yüreklilikle bildirmektedir.

- 3- **Ehl-i Kurra olmaları:** İbn Hazm, Hâricilerin selefinin, başka bir ifade ile ilk Hâricilerin, Resulullah'ın sünneti konusunda bilgi edinip anlayışları gelişmeden önce Ehl-i Kurra olduklarını vurgulamaktadır. Dolayısıyla onlar arasında hiçbir fakih (derin ve ince düşünce sahibi) bulunmamaktaydı. Nitekim ne İbn Mesud'un, ne Ömer'in, ne Ali'nin, ne Aişe'nin, ne Ebu Musa'nın, ne Muaz b. Cebel'in, ne Ebu'd-Derda'nın, ne Selman'ın, ne Zeyd'in, ne İbn Abbas'ın ve ne de İbn Ömer'in arkadaşları bunlar arasında yer almamaktaydı. İbn Hazm bundan dolayı onların, en ufak bir fetva veya küçük bir gü-

¹² Nisa, 4/35.

¹³ Krş. İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, Kahire, t.y., 84; Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 110.

¹⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2: 90; 4: 236.

nah konusunda bile birbirlerini çekinmeden tekfir ettiklerini bildirmektedir.¹⁵

İbn Hazm İslam ümmeti içerisinde bulunan bilginlerin toplumu yanlışlardan nasıl kurtardığının farkındadır. Bunu Ashab ve tabiinden verdiği örneklerle pekiştirmektedir. Kendilerine önderlik yapacak liderleri ve bilge kişilikleri bulunmayanların nasıl yanlışla düştüklerini görmektedir. Hâriciler arasında fakih seviyesinde bilginlerin bulunmaması ile yıkılış sürücündeki Endülüs toplumunun benzerliklerini düşünmektedir. Yaşadığı dönemde Endülüs toplumunun memalik olarak farklı gruplara bölünmesi ve ayrılıklara düşmesinin gerisinde onları yanlıştan döndürecek veya liderlik edecek bilginlerin bulunmaması veya bilginlere imkan verilmemesinin, büyük bir medeniyet kurmuş devletin sonunu getirdiğini görmektedir.

- 4- **Cahil, zayıf ve aceleci olmaları:** İbn Hazm, Hâricilerin bedevi veya Ehl-i Kurra'dan olmalarının ve aralarında yeterince fakih bulunmamasının onları oluşturan topluluğun zayıflıklarını, aceleciliklerini ve cehaletlerinin derinliğini açık bir şekilde ortaya çıkardığını ifade etmektedir. İbn Hazm'a göre şayet **Hâriciler** cahil olmasalardı, yirmi beş yıl kadar yakın oldukları Ensar ve Muhacir'in üzerinde anlaştığı Ensar ve diğerlerine karşı Kureyş'e tabii olmayı anlardı. Zira onlardan çoğuna bu durum rivayetlerle ulaşmıştı. Hepsinin yanında da Resulüllah'ın emri yazılı halde bulunmaktaydı ve aralarında herhangi bir fark da yoktu. Çünkü kendilerine Resulüllah'ın emrini ulaştıranlar, Kur'an ve dinî meseleleri bir ziyadelik ve eksiklik yapmadan ulaştırmışlardır. Onlara, sakîfe gününe katılanlar, Halifeliğin sadece Kureyş'ten olacağını nakletmişlerdir.¹⁶

İbn Hazm, Hâricilerin fıkıh bilgisinden yoksun olduğunu veya onların cehaletlerinin derinliğini göstermek amacıyla ayetlerden örnekler vermektedir. Onların aynı zamanda "İçinizden Mekke'nin fethinden önce sarf eden ve sava-

¹⁵ Eş'arî, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn*, 132; Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdam fi İlmi'l-Kelâm*, (Bağdat: t.y), 471; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Faklar*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, (Ankara: T.D.V. Yayınları, 1991), 54-55; Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehlî'l-Ehvâ ve'l-Bida'*. nşr. M. Zâhid Kevserî, (Beyrut: Mektebetu'l-me'ârif, 1968), 49.

¹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 236. Ayrıca bk. a.mlf., *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, 7: 429; Eş'arî, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn*, 30; Muhammed b. Tavât et-Tancî, "İslâm'da Hilâfet ve Mezheplerin Doğuşu", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 4/1, (2011): 469-471; Salim Yefut, *İbn Hazm ve'l-fikrû'l-felsefi bi-Magrib ve'l-Endelüs*, (el-Merkezü's-Sekafiyyi'l-Arabi, Dârü'l-Beyza 1986), 65.

şan kimseler, daha sonra sarf edip savaşan kimselerle bir değildirler, öncekiler daha üstün derecededirler. Allah, hepsine cenneti vaad etmiştir. Allah, işlediklerinizden haberdardır" (el-Hadîd 57/10) anlamındaki ayet ile "Muhammed Allah'ın elçisidir. Onun beraberinde bulunanlar, inkârcılara karşı sert, birbirlerine merhametlidirler. Onları rükûa varırken, secde ederken, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk dilerken görürsün. Onlar, yüzlerindeki secde izi ile tanınırlar. İşte bu, onların Tevrat'ta anlatılan vasıflarıdır. İncil'de de şöyle vasıflandırılmışlardı: Filizini çıkarmış, onu kuvvetlendirmiş, kalınlaşmış, gövdesi üzerine dikilmiş, ekincilerin hoşuna giden ekin gibidirler. Allah böylece bunları çoğaltıp kuvvetlendirmekle inkârcıları öfkelenendirir. Allah, inanıp yararlı işler işleyenlere, bağışlama ve büyük ecir vaad etmiştir." (el-Fetih 48/29) anlamındaki ayeti okuyup ikrar ettikleri halde görüşlerinde ısrar ettiklerini hatırlatmaktadır. Yine "Andolsun ki o ağacın altında sana biat ederlerken Allah, o müminlerden razı olmuştur. Kalplerinde olanı bilmiş, onlara güven duygusu vermiş ve onları pek yakın bir fetihle ödüllendirmiştir." (el-Fetih 48/18) anlamındaki ayetin de Hâriciler tarafından okunuyor olmasına rağmen onları yanlış görüşlerinden vazgeçirmediğini vurgulamaktadır.¹⁷

İbn Hazm bütün bunlardan sonra Hâricilerin zihniyet tahliline ilişkin psiko-sosyal yapılarını irdelemektedir. Onların öne çıkan vasıflarından bir kısmını şöyle sıralamaktadır:

- 1- **Sığ/Yüzeysel görüşlü olmaları:** Şeytan Hâricilerin duygularını veya anlayışlarını köreltmış, Allah da sığ görüşleriyle elde ettikleri yanlış bilgilerle onları saptırmıştır. Bu yüzden başlangıçta Hz. Ali'ye biati kabul edip, Fetih'ten önce savaşıp infak edenler arasında bulunan Sa'd b. Zeyd ve İbn Ömer gibi sahabeden yüz çevirmişlerdir (el-Hadid 57/10). Yine fetih'ten sonra infak edip savaşan buna karşılık Allah'ın büyük bir ecir vaad ettiği sahabeden yüz çevirmişler hatta onlarla savaşmışlardır (el-Fetih 48/29).
- 2- **Dışlayıcı, ötekileştiricidirler:** Kendilerine iştirak etmeyen Müslümanlarla ilişkilerini kesmişler, ötekileştirmişler ve tekfir edip onlarla savaşmışlardır.
- 3- **Sahabeyi terk ederler:** İnkârcılara karşı sert, birbirlerine merhametli, rükûa ve secdeye varan, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk dileyen, yüzlerindeki secde izi ile tanınan ve Tevrat ve İncil'de Allah tarafından

¹⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 237.

övuken, Allah'ın kendileriyle inkârcıları öfkelendirdiği ve hayrı gizli yapanları ile açıkta yapanlarının bir olduğu konusunda kesinlik bulunan -ki Allah bu konuda onların lehine şahittir- sahabeyi terk ettiler. Müminlere karşı sert, inkârcılara yumuşaktırlar. Halbuki ayet, bunun tam aksini ifade etmektedir.¹⁸

- 4- **Biat konusunda kimi tercih edeceklerini bilemezler:** Allah ve Resulünün övdüğü aştaptan hiçbirine biat etmedikleri gibi, fâsık veya ümmetçe bilinmeyen, fakih olmadığı açık olan Leys b. Rubi ve Abdullah b. Vehb er-Râsibî (ö.38/658) gibi insanlara biat edip onlara tabi oldular.
- 5- **Akıl ve tahlil zayıflığı vardır:** Hâricilerin tabi oldukları sapkınlardan biri de **Zü'l-Hüvaysıra** idi. Bu kişinin akıl zayıflığı ve dininin azlığı besbelli idi. Buna en açık delil de onun Resulullah'ın verdiği hükümlerde âdil davranmadığını iddia etmesiydi. Kendini ondan daha vera sahibi görüyor dahası o olmasa Resulullah'ın hidayete erişemeyeceğini söyleyecek kadar alçalıyordu.¹⁹

Şehristanî (v. 548/1153) de Zü'l-Hüvaysıra olayını "İslâm toplumu içinde ortaya çıkan ilk fitne nedeniyle ümmetin fırkalara bölünmesi, kaynağı ve ortaya koyanın açıklanması" başlığı altında söz konusu ederek şöyle demektedir:

Bunlar ilk dönemlerde peygamberlerin hasımları olan ve çoğunluğunu münafıkların oluşturduğu kâfir ve mülhidler in ileri sürdüğü şüphelerden kaynaklanmıştır. Onlar, Hz. Peygamber'in emrettiği ve yasakladığı konularda, onun hükmünden hoşnut olmadılar, fikir beyan edilmemesi gereken konularda değişik sözler söylediler, araştırılması ve sorulması yasaklanan konularda sorular sordular, mücadele edilmesine izin verilmeyen hususlarda yanlışa dayanarak mücadele ettiler. **Zü'l-Huveysıra et-Temîmî**'nin şu sözüne dikkatle bakın: "Ey Muhammed adaletli davran, sen adil davranmadın!" deyince, Hz. Peygamber, "Ben adil davranmazsam, kim adil davranır?" dedikten sonra bu lanet-

¹⁸ Mesela "Muhammed, Allah'ın rasulüdür. Onunla beraber olanlar kafirlere karşı şiddetli, birbirlerine karşı ise merhametlidirler." (el-Feth 48/29).

¹⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 237-238.

li adam döndü ve “Bu Allah’ın rızası gözetilerek yapılan bir taksim değildir”²⁰ dedi. Bu davranış, Hz. Peygamber’e karşı apaçık bir isyan etmedir. Eğer bir kimse hak üzere olan bir imama karşı isyan ettiğinde haricî (isyancı) kabul edilirse Hz. Peygamber’e isyan eden evleviyetle haricî kabul edilir. Bu, iyilik ve kötülük konusunda aklı hakim kılmak, nas karşısında arzu ile hükmetmek, emre karşı aklî kıyasla inatçılık etmek değil midir? Bu vaziyette Hz. Peygamber “Bu kişinin soyundan öyle bir kavim türeyecek ki, onlar okun yaydan çıkıp uzaklaştığı gibi, dinden çıkacaklar”²¹ dedi.²²

İbn Hazm İslam toplumlarını geri bırakan ve vahdet toplumunu engelleyen hususların ne olduğunu farkındadır. Hz. Peygamberin vefatından kısa bir süre sonra veya başka bir ifade ile Halifeler döneminin sonunda ortaya çıkan ayrılıkçı zihniyet yapısının üç önemli özelliğine dikkatleri çekmektedir. Özellikle ‘Tahkim Olayı’ ile birlikte adından söz ettirmeye başlayan Hârici zihniyetin birinci özelliğinin ‘cehalet’ olduğuna dikkatleri çekmiştir. Söz konusu zihniyet mensuplarının bedevi, eğitimden uzak ve aralarında onları yönlendirecek âlimlerin bulunmamasını çok açık ve geniş bir şekilde ifade etmektedir. Hârici zihniyet mensuplarının ‘üretici veya sanatkâr’ olmaktan daha ziyade ganimetlerle geçinen bedevilerden teşekkül etmesi ikinci önemli özellik olarak belirtilmelidir. Üçüncü özelliği ise ‘ihtilafçı yani ayrılıkçı’ olmalarıdır.

3. ALİ B. EBİ TÂLİB’E BİAT ETMEYENLERİ HAKLI GÖRENLER

İbn Hazm imamet-siyaset bağlamında Müslümanların tercih ettiği görüşleri ve davranış biçimlerini de söz konusu etmektedir. Bu çerçevede Hz. Ali’ye biatten geri duranların görüşlerini ve bunlara destek verenlerin durumlarını değerlendirmektedir. Öncelikle Ali b. Ebi Talib’e biat etmeyenleri haklı görenleri asla mazur görmez. Onları tasvip etmemekle birlikte ıslah edilebileceği düşüncesindedir. İbn Hazm’a göre Ali b. Ebi Talib’e biat etmeyenleri haklı görenleri doğruya yönlendirmek ancak bir şekilde mümkündür. O da şöyledir: Söz konusu görüşü benimseyenlere işin doğrusunu öğretinceye veya hakikati gösterinceye kadar anlatmaya ve deliller sunmaya devam edilmelidir. Toplumsal

²⁰ Buhârî, “Menâkıb” 25; “Edeb” 95, “Mürteddin” 7; Müslim, “Zekât” 142, 148; İbn Mâce, “Mukaddime” 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Beirut, Mektebetu’l-İslamiyye, ty), 3: 56, 65, 353, 355.

²¹ Buhârî, “Megâzî” 61, Enbiya 6; Müslim, “Zekât” 143, 144, 145, 146; Ebu Davud, “Sünne” 28; Nesâî, “Zekât” 79; İbn Hanbel, *Müsned*, 3: 4, 73.

²² Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 33.

düzenin sağlanması ve kargaşa/anarşiden kurtulmanın ancak bir devlet başkanının bulunması ile mümkün olabileceğine ikna edilmelidir. Bu çerçevede tarih bilgisi ve tahlil gücü çok önemlidir. İbn Hazm Ali b. Ebi Talib'e biat etmeyenleri haklı görme düşüncesinden vazgeçirme ve hakikati görme konusunda en etkili yolun, hilafetin/imametinin gerekliliği konusunu başka bir ifade ile **bir lider yöneticinin farziyetini/zaruretini** veya gerekliliğini açık bir şekilde ortaya koymak olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden bir toplumda halifenin/lider yöneticinin bulunması gerektiğini mantıksal ölüntü içerisinde şöyle anlatmaktadır:

Eğer bir halifenin bulunması farz ise farzın hükmünü ortadan kaldırmak caiz olmaz. Durum böyle olunca da bir liderin ölümünün ardından hemen başka bir devlet başkanını/halife seçme konusunda acele etmek gerekir. Halifeye uymanın vacip olduğunu da ifade etmiş olduğumuza göre bütün bunlar bir disiplin çerçevesinde söylediklerimizle uyumludur. Dolayısıyla Hz. Osman öldükten sonra insanların halifesiz/imamsız kalmaması amacıyla yerine yeni bir halifenin seçilmesi gerekir. Buna ilk olarak Hz. Ali'nin talip olması ve Müslümanların desteğini alması onun halife olduğunu ortaya koyar. Bu durumda ona itaat etmek de toplumsal bir zorunluluktur. Ayrıca bu biatin önüne başka bir biat geçemez.²³ Onun halifeliği/imamlığı tartışma konusu yapılamaz veya onunla hiçbir kimse çatışmaz. Zira bu, Ali b. Ebi Talib'in hilafetinin/imametinin zorunluluğu, ona biatin doğruluğu ve müminlere emir oluşunun lüzumu için en açık ve en zaruri bir gerekliliktir. O, yasal ve doğru olan halife/imamdır ve ölüncüye kadar ona biati hükümsüz kılacak bir şey yapmamıştır. Ondan adalet, takva, hayır, gayret ve iyilik dışında asla kötü bir uygulama görülmemiştir. Hilafet/İmamet makamına layık olanlardan Talha, Zübeyir, Sa'd veya Said'e biat edilseydi, Hz. Ali ve diğerlerinin onlara biat etmeleri gerekirdi. Bu durumda aralarında da asla bir fark olmazdı. Ancak Ali b. Ebi Talib'in bizzat kendisinin hilafetine/imametine davet etmesi de, ona uyulması da isabetli bir davranıştı.²⁴

İbn Hazm bu duruma uymayan tarihi realitelerin de farkındadır. Bunların başında Cemel Vakası (836/656) ve buna iştirak eden Hz. Aişe (v.58/678) ve ashabın durumu gelmektedir. Buna göre müminlerin annesi Hz. Aişe, Talha, (v.36/656) Zübeyir (v.73/692) ve onlarla beraber hareket edenler, diğerlerinden ayrı tutulmalıdır. İbn Hazm, Cemel Vakası'na iştirak edenleri diğerlerinden ayıran özellikleri şu şekilde sıralamaktadır:

- 1- Onlar, Hz. Ali'nin hilafetini asla geçersiz görmemişlerdir.
- 2- Yasal halife saydıkları Ali b. Ebi Talib aleyhine konuşmamışlardır.

²³ Mesela bk. Müslim, "Kitabu'l-imara", 10, 15.

²⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 238.

- 3- Hz. Ali'yi halifelikten indirecek veya azlettirecek bir girişimde bulunmamışlardır.
- 4- Onun yerine başka bir halife de çıkarmamışlar, başka bir ifade ile başkasına yeni bir biatle ortaya çıkmamışlardır.

İbn Hazm, yukarıda sayılanların kesinlikle inkâr edilemeyecek nitelikte tarihi realitelerden hareketle varılan sonuçlar olduğunu ifade etmektedir. Bu yüzden onların hiçbirinin böyle bir davranış içerisinde olmadığını biraz tarih bilgisi olan herkes kolaylıkla anlayacaktır. İbn Hazm'a göre bütün bunlarda şüphe edilemeyeceğine göre Cemel'e iştirak edenlerin, Basra'ya Hz. Ali ile savaşmaya, ona muhalefet etmeye veya ona yapılan biatleri hükümsüz kılmaya gitmediklerini zorunlu olarak ortaya çıkarmaktadır. Eğer bunu isteselerdi başka birine biat edip onun liderliğinde hareket etmeleri gerekirdi. Oysa asla böyle bir davranış meydana gelmemiştir. Bu konuda hiç kimsenin şüphesi yoktur ve kimse de bunu inkâr edemez. Onların Basra'ya hareketi, müminlerin Emir'i Hz. Osman'ın zalimane bir şekilde şehadetiyle açılan gediğin tamiri amacını taşımaktadır.²⁵

Hz. Ali'nin Basra'ya hareketi aynı şekilde onlarla savaşma niyetiyle değil, Hz. Osman'ın katillerine karşı söz birliği olsun diye, onlara muvafık olarak onların varlığıyla güçlenmek içindi. Bunun en açık delili, iki grup bir araya geldikleri ilk anda kavga edip savaşmamışlardır. Ancak gece olunca Hz. Osman'ın katilleri bütün bu hazırlıkların, onların sonunu hazırlamak amacını taşıdığını anlamışlardır. Bu yüzden, uygun gördükleri bir vakitte Talha ve Zübeyir'in askerlerine saldırmakla kalmamış aynı zamanda Hz. Ali'nin askerlerine de saldırmışlardır. Bu eş zamanlı saldırı her iki tarafta da saldırının karşı tarafa başlatıldığı zannına yol açmıştır. Toplumsal psikoloji öyle karışık bir hal aldı ki, herkes kendini korumaktan fazlasını yapamadı. Bu arada Hz. Osman'ın katilleri ise savaşın kızışması için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu yüzden İbn Hazm her iki grubun da amacı ve maksadı konusunda isabetli olduğunu ifade etmektedir. Ona göre ashab kendini korumuştur. Hz. Zübeyir savaş meydanını terk etmiş, Hz. Talha da durumu anlamaya çalışırken daha önce Uhud'da Resülüllah'ın önünde ayağından aldığı yaraya bir ok isabet etmiş ve oracıkta şehit olmuştur. Hz. Zübeyir ise Basra'dan en az bir gün uzaklıktaki Vadi's-Siba'da şehit edilmiştir. İbn Hazm, Cemel Vakası'nda olanların tamamen bunlardan ibaret olduğunu belirtmektedir.²⁶

²⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 238-239.

²⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 239. Krş. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1: 48.

Osman b. Affan'ın şehadetini de aynı çerçevede değerlendiren İbn Hazm, Mısırlıların onu muhasara altına aldıklarını ifade etmektedir. Mısırlılar, Hz. Osman'dan Mervan'ı kendilerine teslim etmesini istemişler, o da Mervan'ı onlara teslim etmeye yanaşmamıştır. Şayet onlara teslim etmiş olsaydı, anlayıp bilmeden onu öldüreceklerini düşünüyordu. Bu yüzden Hz. Osman tutumunda ısrarını sürdürmüş ve Mısırlıların başını çektiği isyancı grup tarafından muhasara altına alınmıştı.²⁷ Bu durumda aralarında başta Hz. Ali'nin çocukları Hz. Hasan (v.49/669) ve Hüseyin (v.61/680) olmak üzere Abdullah b. Zübeyir, (v.73/692) Muhammed b. Talha (v.36/656), Ebu Hureyre, (v.59/679) Abdullah İbn Ömer'in (v.74/693) bulunduğu sahabeden yedi yüz kişiye yakın bir topluluk Hz. Osman'ı gönüllü olarak koruyor ve söz konusu isyancılara karşı canla başla karşı koymaya çalışıyorlardı. Uzun süre bu konuda muvaffak olamayan isyancıardan birkaçı halifenin komşusu olan Amr b. Hazm el-Ensari'nin (v.53/673) evine girip küçük bir pencereden Hz. Osman'ın hanesine gizlice girmişler²⁸ ve onu şehit etmişlerdir. Mısırlıların isyanı onu öldürünceye kadar devam etmiştir. İbn Hazm, onun ölümünden dışarıdaki muhafızlardan hiç kimsenin haberinin olmadığını vurgulamaktadır.²⁹

İbn Hazm, Hz. Osman'ın katledilmesinden duyduğu rahatsızlığı "Allah onu öldürenlere ve ölümünden razı olanlara lanet etsin" diyerek ortaya koymaktadır. İbn Hazm o esnada Müslümanlardan hiç kimsenin Hz. Osman'ın öldürülmesine rıza göstermediğini belirtmektedir. Yine onun ölümüyle ne kastedildiğini veya istendiğini de hiç kimsenin anlayamadığını ifade etmektedir. Çünkü Hz. Osman haram olan kanı dökmeyi mubah sayacak hiçbir şey yapmamıştır. Başka bir ifade ile Osman b. Affan kendisini ölümle cezalandıracak hiçbir suç işlememiştir. İbn Hazm, bu noktada başka bir iddiaya dikkatleri çekmektedir. O da Osman b. Affan'ın na'sının üç gün çöplükte kaldığı iddiasıdır. İbn Hazm bunun tamamen uydurulmuş bir iftira olduğunu ve böyle bir

²⁷ Ayrıca bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 1: 33-35.

²⁸ Bazı kaynaklarda Hz. Osman'la kapı bir komşu olan Amr b. Hazm el-Ensari'nin Osman'a karşı ayaklananlara evinin kapısını açtığı ve halifeyi şehid edenlerin onun evinden öbür tarafa geçtikleri bildirilmektedir. Mesela bk. Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), 4: 383, 393; Selman Başaran, "Amr b. Hazm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1991), 3: 84.

²⁹ Kaynaklarda üçüncü halifenin şehadeti ve defni ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Mesela bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't tarih*, Trc. Ahmed Ağırakça ve diğerleri, (İstanbul: 1991), 3: 185-188; İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 239; İsmail Yiğit, "Osman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 2007), 33: 441.

söylentiye ancak yüzünde hayâ olmayan birinin uydurabileceğini ifade etmektedir. Zira Hz. Osman'ın na'sı katledildiği günün gecesi defnedilmiştir.³⁰

İbn Hazm, Hz. Osman'ın cenazesine ashabın iştirak etmediği veya katılanların sayılarının oldukça az olduğu ile ilgili iddiaların da tamamen asılsız olduğunu ifade etmektedir. Zira onun cenazesinde, aralarında Cübeyr b. Mutim, (v.59/679) Ebu'l-Cehm b. Huzeyfe, (v.70/690) Abdullah b. Zübeyir, (v.73/692) Mükerrrem b. Seyyad ve bunlar dışında sahabeden bir topluluk hazır bulunmuştur. İbn Hazm bu bilginin tamamen tarihi realitelere uygun olduğunu ve birazcık rivayetten nasibi olan birinin bunda şüpheye düşmeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre Allah Resulü'nün Bedir'de öldürülen Kureyşli müşriklerin bile cesetlerinin kuyulara atılmasını emretmesi ve üzerlerini toprakla örttürmesi dikkate alınacak olursa, böyle bir davranışın asla mümkün olmadığı anlaşılacaktır.³¹

İbn Hazm Mekkeli müşriklerin Allah Teala'nın yarattıklarının en şerhileri olmalarına rağmen hiç şekilde ölüleri açıkta bırakmadığına dikkatleri çekmektedir. Yine Allah Resulünün Beni Kurayza Yahudilerinin ölüleri için çukurlar açılmasını emrettiğini hatırlatmaktadır. İbn Hazm, ister Müslüman, isterse kâfir olsun herkesin gömülmesinin Müslümanlar üzerine farz olduğunu vurgulamaktadır. Bütün bunlar İbn Hazm'a göre müminlerin emiri olan Hz. Ali ve Medine'de bulunan sahabenin birini, gömmeden üç gün çöplükte bırakmış olmalarını imkansız kılmaktadır. Bu çerçevede İbn Hazm ölenin Müslüman, kâfir ya da fâsık olmasının herhangi bir şey değiştirmeyeceğini de belirtmektedir.

İbn Hazm Osman b. Affan hakkındaki bütün bu temelsiz iddiaların tarihi temellerden tamamen yoksun ve yalandan ibaret olduğunu belirttikten sonra şöyle demektedir:

Allah Teala yalan söyleyenleri kendi dilleriyle rezil eder. Eğer bunu Hz. Ali yapmış olsaydı, bu onu imametten geri bırakacak bir eksiklik olurdu. Çünkü bu durumda Osman b. Affan'ın kâfir, fâsık ya da Müslüman olması şeklinde üç seçenek söz konusu olurdu. Eğer kâfir ya da fâsık olsaydı, onun Müslümanlar hakkında verdiği hükümleri ortadan kaldırması gerekiyordu. Bunu yapmadığına göre onun yanında Müslüman olduğu ortaya çıkar. Öyle ise bir müminin na'sını gömmeden üç gün çöplükte bırakmak, Ali hakkında nasıl düşünülebilir? Veya

³⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 239; Hz. Osman'ın defini ile ilgili olarak mesela bk. İbnü'l-Esir, *Üs-dü'l-Gâbe*, (2012), 3: 383; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1: 40-43; İsmail Yiğit, "Osman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 2007), 33: 441-443.

³¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 240. Hz. Osman'ın cenazesi ve defin işlemleri ile ilgili olarak bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1: 40-43.

kâfir ya da fâsık birinin hükümlerini Müslümanlar üzerinde tatbik ettiği nasıl düşünülebilir? Yalancılar, söz konusu iddiayı savunmak suretiyle Hz. Ali'ye bundan daha büyük bir kötülük yapmış olamazlar.³²

Yukarıda İbn Hazm'ın söz konusu ettiği ve Hz. Ali'ye yapılmış kötülüklerin en acımasız olarak nitelendirdiği iddiaların özellikle kendilerini Ali tarafı olarak nitelendiren Revafızın savunduğu bilinmektedir. İbn Hazm, söylediklerini doğrulayan birçok delilin bulunduğunu belirtmektedir. Zira onlar savundukları asılsız iddialarla Hz. Ali'yi hükümlerinde çelişkili ve dinde hevasına tabi olan biri olarak zannedilmesine neden olmuşlardır. Ayrıca Sa'd b. Ebi Vakkas (v.55/675), Abdullah b. Ömer (v.73/692), Usame b. Zeyd (v.59/679), Zeyd b. Sabit (v.45/665), Rafi b. Hudeyc (v.73/692), Muhammed b. Mesleme (v.43/663), Ka'b b. Malik (v.50/670) ve ashaptan kendisine biat etmeyenleri biate zorlamaması ve onları terk etmesi nedeniyle cehaletle suçlanmışlardır. Hâriciler, Hz. Ali mescide girip minbere çıktığında, dışarıda mescidin her köşesinden, en yüksek sesle "Hüküm ancak Allah'ındır" (Yûsuf 12/67) ve "Allah'tan başka hüküm sahibi yoktur" (el-En'am 3/62, 114) diye bağırmalarına izin vermiştir. İbn Hazm, Hz. Ali'nin onları üç önemli haktan mahrum bırakmayacağını deklere ettiğini bildirmiştir. Bu haklar şöyle sıralanabilir: Hâricilere,

- 1- Sizi mescitten alıkoymayız.
- 2- Fe'yden (savaşız elde edilen ganimet, beytü'l-maldeki mal) size düşen ganimeti veririz.
- 3- Size karşı savaş açmayız.

Gerçekten de Ali b. Ebi Talib'in hiçbir zaman Hâricileri mescitten alıkoymadığı, fey'den mahrum bırakmadığı ve haddi aşır haksız yere Abdullah b. Habbab'ı öldürünceye kadar onlarla savaşmadığı müsellemler bir durumdur.³³ Ancak Ali b. Ebi Talib, katillerin kendisine teslim edilmesini istemesi ve Hâricilerin hep birlikte "Abdullah b. Habbab'ı hepimiz öldürdük" demesi üzerine Hz. Ali onlara karşı savaş ilan etmiştir. İbn Hazm'a göre onlar, Hz. Ali'nin kendisine biate katılmadıkları gerekçesiyle bütün Cemal ashabını katlettiği zannına kapılmışlardır. Fakat bu açık bir iftira, anlaşılması güç bir ifade ve şüphesiz bir yalandan ibarettir.³⁴

³² İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 240.

³³ Hz. Peygamber, hayatta iken doğdu. Hayırla nitelenmişti. Nehrevan savaşında Hariciler tarafından öldürüldü. Hz. Ali gelip Haricilere şöyle dedi: "Abdullah b. Habbab'm katillerini bize teslim edin. Sonra size eman vereceğiz. Güvende olacaksınız." Hariciler ise: "Onun katili hepimiziz." deyince Hz. Ali, onlarla savaştı ve hepsini öldürdü. Daha geniş bilgi için bk. İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, (İstanbul: Çağrı Yayınları), 8: 487.

³⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 240; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1: 48.

4. ALİ B. EBİ TÂLİB'İN HZ. MUAVİYE İLE SAVAŞMA NEDENİ

Ali b. Ebi Talib'in hilafeti konusundaki İbn Hazm'ın görüşü açıktır ve onun yasal bir halife olduğu yönündedir. Ancak O, ortaya çıkan tarihi vakıaların izahının doğru bir şekilde yapılmasının gerektiğinin de farkındadır. Bu çerçevede Halifenin Muaviye ile savaşmasının nedenlerini söz konusu ederek doğru anlaşılması amacıyla açıklamalara girişmektedir. Ona göre Hz. Ali'nin Muaviye ile savaşmasının sebebi halifeye biat etmemesi değil, Şam genelinde emirlerini tam olarak uygulamamasındandır. Zira Hz. Ali'nin müminlerin emiri olması nedeniyle ona itaat edilmesi dini bir gerekliliktir. Nitekim İbn Hazm, Muaviye'nin bunu asla inkar etmediğini ve itaat edilmesi gereken bir imam olduğunu itiraf ettiğini belirtmektedir. Yine ona göre Muaviye, Hz. Ali'nin faziletini ve hilafet konusundaki üstünlüğünü veya öncelikli olduğunu asla inkar etmemiştir. Ancak O, Hz. Osman'ın katillerinin ellerinden iplerin alınması ve itaat ettirilmesi içtihadında bulunmuştur. Bu yüzden de kendisini Hz. Osman'ın katillerinden hesap sormaya onun ve Hakem b. Ebi'l-As'ın çocuklarından daha çok hak sahibi olarak görmüştür. Muaviye, kadim Arap geleneklerini ve kendisinin güçlü olmasını gerekçe göstererek katillerden hesap sorabilecek en yetkin kişinin kendisi olduğunu düşünmüştür. Bu durum, tıpkı Resulullah'ın, kardeşi Hayber'de öldürülen Abdullah b. Sehl'in kardeşi Abdurrahman b. Sehl'e susmayı emretmesi ve ona "işini büyüğüne bırak! İşini büyüğüne bırak!"³⁵ demesi gibidir. Zira Abdurrahman b. Sehl şehit edilen Abdullah b. Sehl'in küçük kardeşi idi.³⁶

Başka bir rivayette ise, Hz. Peygamber'in "büyüklük, büyüklük" dediği nakledilmiştir. Abdurrahman susmuş ve İbn Mesud'un büyük çocukları Muhayyisa ve Haveyyisa³⁷ konuşmuştur. Onlar öldürülen kişinin amca çocuklarıydı ve kardeşlerinden daha büyüktüler. İbn Hazm Muaviye'nin de bu olayda sadece kendi hakkını talep ettiğini belirtmiş ve bu konuya delil olarak yukarıda söz konusu edilen rivayeti hatırlatmıştır. Dolayısıyla buraya kadar meydana

³⁵ Önemli bir hâdiseyi anlatmak için, yaşça en küçük olan Abdurrahman b. Sehl ilk önce söze başlayınca, Efendimiz -sallallâhu aleyhi ve sellem-; "Sözü büyüklerine bırak, sözü büyüklerine bırak!" buyurmuş, bunun üzerine olayı büyükler anlatmıştır. Mesela bk. Buhârî, "Cizye", 12; Tirmizî, "Diyât", 4, 22.

³⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 241.

³⁷ Muhayyisa ve Haveyyisa hakkında bk. *Ebu Muhammed Abdülmelik b. Eyyub el-Hımyeri İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye*, nşr. M. es-Sekka ve dğr., (Kahire: t.y.), 3: 19; Ebû Bekir el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, (1994), 3: 200; Vakidî, *Meğazî*, 1: 191, 192; Taberî, *Tarih*, 2: 54; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 144; İbni Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, (Beyrut: t.y.), 2: 22.

gelen tavır ve davranışlarda bir kural dışılık görülmediğini belirten İbn Hazm, Muaviye'nin bu noktadan itibaren bir hataya düştüğünü belirtir. Ona göre Muaviye'nin tek yanlılığı bu hakkını, biatin önüne geçirmesidir. Bu nedenle Muaviye'ye bir içtihad sevabı verilecektir ve bundan dolayı bir günah işlemiş olması da söz konusu değildir. Zira Hz. Peygamber, içtihadında hatalı olanların bir sevap, isabet edenlerin ise iki sevapla mükâfatlandırılacaklarını haber vermiştir. İbn Hazm'a göre can, namus, mallar ve Allah'a ibadetin yapıldığı dini hükümler olan helal ve haram konusunda içtihadı ve bunda hata yapmayı mazur görenlerin, Muaviye'nin tutumuna karşı takındıkları tavır kabul edilemez. Zira bunu el-Leys, Ebu Hanife, Sevrî, Malik, Şafii, Ahmed, Davud, İshak, Ebu Sevr ve diğerleri, Züfer, Ebu Yusuf, Muhammed, İbnu'l-Hasan, Hasan b. Ziyad, İbnu'l-Kasım, Eşheb, İbnu'l-Macişun, Muzenî ve diğerleri mubah görmektedir. İbn Hazm Muaviye'nin takındığı tavrın doğruluğunu ortaya koymak amacıyla bazı tespitlerde de bulunmuştur. Bu nedenle aynı konuda birbirinden farklı içtihatlar bulunduğunu ve bunlardan bir kısmının doğru diğerlerinin ise yanlış olduğunu örnekler vererek anlatmaktadır:

Bunlardan biri bu insanın kanını mubah görürken diğeri haram kılar, mesela savaşıp öldürülmeyen, Lut kavmi gibi yapanlar ve buna benzer davranışlar bunun örneklerindedir. Yine onlardan bir başkası, bir evliliği mubah görürken diğeri haram görür; tıpkı babasının rızasına başvurmadan evlendirdiği akıl balığı gibi. Bunun da oldukça çok benzerleri vardır. Aslında şeri hükümler ve mallar konusunda da durum böyledir.³⁸

İbn Hazm içtihat konusunda ortaya koyduğu kuralın bütün mezhepler tarafından kabul edildiğini belirtmektedir. Nitekim Mutezile'nin Vasıl b. Ata (v.131/748) ve Amr b. Ubeyd (v.144/761) gibi önde gelen alimlerine ve fıkıhçalarına göre de durum böyledir. Yine Hâricilerin fakihleri ve müftüleri de bunu kabul etmişlerdir. Sonra bunu sohbeti, üstünlüğü, ilmi, önde olmayı ve içtihadı olanlarla sınırlandırmışlardır. Mesela Muaviye, Amr b. As ve bunların yanlarında bulunan sahabe gibi. Bunlar müftülerin uğraştığı konulardan olan öldürme konusunda içtihat ettiler. Müftüler arasında sihirbazın öldürülmesinin gerekliliğin düşünen olduğu gibi düşünmeyenler de vardır. Yine onlardan bir kısmı köleye karşılık hür bir kişinin öldürülmesi görüşünderken diğeri bir kısmı bu görüşte değildir. Bir kısmı öldürülen kâfire karşılık bir müminin cezalandırılmasını savunurken diğeri bir kısmı bu görüşte değildir. Bütün bunlardan sonra İbn Hazm, Muaviye'nin içtihadına dikkatleri çekmek amacıyla şöyle demektedir:

³⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 241

Bu içtihatlar arasında ne fark var? Muaviye, Ömer ve diğerlerinin içtihatları arasındaki fark **cehalet, görmezlikten gelme** ve **bilinmeyen bir konuya dalma** değilse nedir?³⁹

İbn Hazm'a göre yapması gerekeni yapmaktan kaçınan ve bunu kabul etmekten yüz çevirip savaşı tercih eden biri ile halifenin savaşması zorunlu hale gelir. Ancak şayet bu durumu inkâr yerine onu tevil ederse bu onun adalet ve üstünlüğüne herhangi bir zarar vermez. Hatta onun fâsık olmasını da gerekli kılmaz. İbn Hazm aksine Muaviye'nin içtihadından ve hayrı istemesinden dolayı karşılık göreceğini belirtmektedir. Bütün bunlarla İbn Hazm, Ali b. Ebi Talib'in hilafet konusunda haklılığını ortaya koymaktadır. Bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Hz. Ali'nin doğruluğuna ve imametinin sıhhatine, hak sahibi oluşuna, biri içtihat diğeri de doğruyu bulma olmak üzere iki ecir aldığımıza karar kıldık. Öte yandan Muaviye ve onunla beraber olanların da hatalı olduklarına ve bir sevap alacaklarına karar verdik.⁴⁰

İbn Hazm bu açıklama ve delillerle başka bir konuya daha temas ederek o konudaki görüşünü açık bir şekilde ifade etmektedir. O da şudur: Hadisi şerif, iki topluluk arasına girecek fitneci bir topluluğun bulunacağını ve bu fitnecileri haklı olan topluluğun öldüreceğini haber vermektedir. İbn Hazm söz konusu fitnecilerin Hâriciler olduğunu söylemektedir. Zira Hâriciler, Hz. Ali ve Muaviye arasındaydılar. İbn Hazm, onları Hz. Ali ve taraftarlarının öldürdüğünü hatırlatarak bu durumun onların daha üstün ve davalarında haklı olduklarını ortaya çıkardığını belirtmektedir. Ayrıca Allah Resulünün Ammar'ın haddi aşan bir grup tarafından katledeceğini⁴¹ haber verdiğini de hatırlatmaktadır.⁴²

İbn Hazm, Cemel ve Siffin savaşları nedeniyle ortaya çıkan olaylarda söz konusu savaşların tarafları hakkında hükmün açık olduğunu bildirmektedir. Ona göre hatalı içtihat yapan müçtehit, hatalı olduğunu bilmeden kendi düşüncesinin hak yani doğru olduğunu düşünüp, niyetiyle de Allah rızasını isterse o sadece aşırıya gitmiş bir grubun üyesidir. İbn Hazm'a göre böyle biri sevap alacak olsa bile hakkında verilecek hüküm değişmez. Ancak savaşmayı bırakır-

³⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 241.

⁴⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 242.

⁴¹ Mesela bk. Buhari, "Salat" 63, "Cihad" 17; Müslim, "Fiten" 70, 72, 73; Tirmizi, "Menakıb", 34; Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hakim Nişaburî, *el-Müstedrek Ale's-Sahihayn* (Beirut: Dar'ul-Marife, 1990), 2: 155; Belazuri, *Ensab*, (nşr. M. Hamidullah), 1: 21; Taberi, *Tarih*, 5: 39; İbn Sa'd, *Tabakat*, 3: 251-254; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 161, 164, 206; 3: 5, 22, 28, 91, 4: 197, 199.

⁴² İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 242.

sa ona had uygulanmaz. Eğer hatalı olduğunu bile bile savaşırsa bu, üzerine savaş hukukunun uygulanması gereken bir savaştır. Dolayısıyla bu kişi yoldan çıkmıştır ve hatalı müçtehit de değildir. İbn Hazm, Yüce Allah'ın bu durumu "Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve (her işte) adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever" (el-Hucurât 49/9) anlamındaki ayetle açık bir şekilde bildirdiğini ifade etmektedir.

İbn Hazm bu ayetin, kendisinin savunduğu görüşün -herhangi bir tevil zorlamasına başvurmaksızın- doğruluğunu ortaya koyan bir delil olduğunu belirtmektedir. Yüce Allah birbirleri ile savaşanlardan, iki grubun da mümin ve kardeş olduklarını, ancak bunlardan birinin bağı/haddi aşırıp aşırıya gittiğini haber vermiştir. Adalet ehli başta kendi aralarında sonra da kendileri ile aşırıya gidenler arasında adalet ve arayı düzeltmekle yükümlüdür. İbn Hazm, Yüce Allah'ın onları bu savaşlarından dolayı, fık ve iman noksanlığı ile nitelediğini vurgulamaktadır. Ancak yine de onların hatalı olduklarını ve görüşlerinde ısrarcı olmaları nedeniyle aşırıya gitmiş olanlar arasında yer aldıklarını ifade etmektedir. Zira bunlardan biri diğerini öldürmek istememiştir. İbn Hazm bu noktada konuyla ilgili başka bir realiteyi söz konusu etmektedir. O da şudur: Hz. Ammar'ı Rıdvan Biatı'nın şahitlerinden biri olan Ebu'l-Adiye öldürmüştür. Aynı zamanda o, Allah'ın kalbindekini bildiğini haber verdiklerindedir. Aynı şekilde kalplerine esenlik indirip razı olduklarındandır. Dolayısıyla İbn Hazm, Ebu'l-Adiye'nin hatalı bir müçtehit olduğunu, Ammar'ı öldürmesiyle de aşırıya gittiğini ifade etmekle birlikte yine de onun bir ecri bulunduğunu kabul etmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen, bunların hiçbirinin Hz. Osman'ın katili gibi olmadığını ileri sürerek bu durumu şöyle açıklamaktadır:

Osman b. Affan'ın öldürülmesinde herhangi bir içtihad söz konusu değildir.⁴³ O, kimseyi öldürmemiştir; hiç kimseyle savaşmamış, mücadele etmemiş ve kendini savunmamıştır. Ayrıca evlendikten sonra zina da işlememiştir. Mürted de değildir. O halde onu öldürenin teviline haklı bir gerekçe bulmak mümkün değildir. Bilakis onu öldürenler fâsık, savaşı başlatan ve bilerek akıtılması haram olan bir kanı akıtanlardır. Bunu yaparken de herhangi bir teville herhangi bir makul açıklamaya başvurmamışlardır. Bunu zulüm ve düşmanlık duygularıyla yaptıklarından dolayı da fâsık ve lanetlidirler.⁴⁴

Bütün bunlardan sonra İbn Hazm, tarihi realitelere de dayanarak tercihini yapmaktadır. Buna göre üzerinde tartışma çıkan durumlar hükümsüz kalıp,

⁴³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1: 40 vd.

⁴⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 242.

Hız. Ali'nin hak sahibi olduğu ortaya çıkınca, evden çıkmama ve fitneye karışmama yolundaki hadis, hakkı tam olarak göremeyenlere hitap etmektedir. İbn Hazm kendisinin de aynı şekilde düşündüğünü ifade etmektedir. Zira gerçekler ortaya çıkınca, saldıran grupla savaşmak Kur'ân'ın nassıyla farzdır. Gruplardan her ikisi de saldırmış ve aşırıya gitmişse aynı şekilde her ikisiyle de savaşmak gerekir. Çünkü Allah Teala'nın ayeti Peygamberinin sözüyle asla çelişmez. Çünkü "O, kendiliğinden konuşmamaktadır. Onun konuşması ancak, bildirilen bir vahiy iledir" (en-Necm 53/3-4) anlamındaki ayeti gereği her ikisi de Allah katındandır. Yine Allah Teala "Kur'ân'ı durup düşünmüyorlar mı? Eğer o Allah'tan başkasından gelseydi, onda çok aykırılıklar bulurlardı" (en-Nisa 4/82) anlamındaki ayet Resulullah'ın her söylediğinin Allah katından bir vahiy olduğu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İbn Hazm'a göre Allah katından gelen bir şeyde, ihtilaf olması mümkün değildir.⁴⁵

5. ALİ B. EBÎ TÂLİB'İN SAVAŞ KONUSUNDAKİ KARARINA İTİRAZ EDENLER

İbn Hazm Cemel ve Sıffîn savaşları nedeniyle meydana gelen tarihi olayları ve ortaya çıkan fikirleri ayrıntılı bir şekilde incelemekte ve kendi görüşlerini ortaya koymaktadır. Bunlardan biri de Hız. Ali'nin savaşmayı tercih etmesine yapılan itirazlardır. İbn Hazm söz konusu fikri benimseyenlerin görüşleri ile Ali b. Ebi Talib'in fikirlerinin ayrı ve birbirlerinden farklı olamayacağını bildirmektedir. Bu durumu şöyle ifade etmektedir:

"Osman b. Affan'ı (r.a) şehit edenlerden, Allah ve Rasülü'ne savaş açarak, yeryüzünde bozgunculuğu yayma gayretinde olanlardan, İslam'ın dokunulmazlığını, haramlarını, hilafetini, ashablık olgusunu ve İslam'ın sahabe, tabiin ve tebe-i tabiin öncülerinin mukaddesatını çiğneyenlerden hesap sorulması gerekir" şeklindeki görüşleri kesinlikle doğrudur. Evet, bütün bunlar Hız. Osman'ın katillerini yakalamanın zaruretini ortaya koymaktadır.⁴⁶

İbn Hazm'a göre Hız. Ali, ne bu konuda ne de onların Osman'ın katillerinden beri olduklarını söylemeleri hususunda onlara muhalefet etmemiştir. Ancak bir realiteyi de göz ardı etmemek gerektiğini hatırlatan İbn Hazm, Hız. Ali'nin gücü yetmeyecek kadar kalabalık bir toplulukla karşı karşıya bulunduğunu vurgulamaktadır. Ona göre bu durum Hız. Ali'den takatinin yetmeyeceği bir vakiyaya çözüm üretmesi anlamına gelmekte idi. Böyle bir durumda Hız. Ali'nin İslam'ın bildirdiğinden başka bir yola sapması düşünülemez. O halde

⁴⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 243.

⁴⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 243.

diğer bütün Müslümanlardan yerine getirmekte aciz oldukları hasta veya yol-cuyken, mazerete binaen namaz, oruç ve hac gibi ibadetlerin sakıt olmasındaki gibi Hz. Ali'den de Osman b. Affan'ın katillerini yakalama işi geçici bir süre sakıt olmuştur. İbn Hazm'a göre bununla diğerleri arasında hiçbir fark bulunmamaktadır. Nitekim Yüce Allah'ın "Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler" (el-Bakara 2/286) anlamındaki ayeti ile Resulullah'ın "Size bir şey emrettiğim zaman gücünüz yettiğinde yerine getirin"⁴⁷ hadisi bunun doğruluğunu göstermektedir.⁴⁸

İbn Hazm bu noktada çok önemli gördüğü başka bir noktaya dikkatleri çekmektedir. O da şudur: Şayet Hz. Muaviye, Hz. Ali b. Ebi Talib'e muhalefet etme yerine onun emirlerine riayet etmiş olsaydı, Hz. Osman'ın katillerini yakalama ve cezalandırma konusunda yasal halife ile daha güçlenecek ve sorunun çözülmesi, hem hız kazanacak hem de kolaylaşacaktı. Bu yüzden Muaviye'nin neden olduğu ihtilaf, suçluları cezalandırma hususunda Hz. Ali'nin elini zayıflatmıştır. İbn Hazm, eğer böyle olmasaydı, Hz. Ali'nin tıpkı Abdullah b. Habab'ın katillerini yakalayıp suçlarını infaz ettiği gibi onların da cezasını infaz edeceği görüşündedir. Çünkü Hz. Ali gücünün yettiği ve şartların gerektirdiği durumlarda katilleri istemiş ve onları cezalandırmıştır.⁴⁹

İbn Hazm bu konuda ileri sürülenler kadar sürülebilecek görüşlerin de farkındadır. Konuyla ilgili yeterince bilgi sahibi olanların yanılığa düşmeyeceği inancından hareketle olayları bütün detayları ile söz konusu etmektedir. Mesela Hz. Ali b. Ebi Talib'in Hz. Ebu Bekir'e biatı geciktirmesi ile Muaviye'nin Hz. Ali'ye biat etmemesinin aynı çerçevede değerlendirilmesi bunlardan biridir. İbn Hazm'a göre, Hz. Ali'nin Ebu Bekir'e biat etmeyi geciktirmesi ile Muaviye'nin Hz. Ali'ye biatten geri durma siyasetinin her ikisi de hatadır. Anca bu iki hata birbiri ile aynı mahiyette olmadığı için biri diğerine örnek teşkil edemez. Zira Hz. Ali az bir süre bekledikten sonra biat etmiştir. Ali b. Ebi Talib hatasından dönmüştür. Burada sadece biatın gecikmesi söz konusudur. Şayet Hz. Muaviye de hatasından dönüp biat etseydi şüphesiz ümmetten ayrı durmaktan çekinen ashabın geri kalanı da biat ederdi. İbn Hazm, aslında Hz. Ali, Talha, Zübeyir ve Sa'd arasındaki yakınlaşmanın kayda değer güzelliğe doğru gittiğini belirtmektedir. Zaten istenenin de böyle olmasıdır. Ancak kendisine daha önce biat edilen ve hilafeti hak eden kişiye kim olursa olsun diğerlerinin itaat etmesi gerekir. Zira Allah'a itaat, onun emrettiklerine uymayı vacip hale getirir. İbn Hazm bu durumda söz konusu halifeye denk ya da ondan üstün

⁴⁷ Mesela bk. Buhari, "İ'tisam" 2; Müslim, "Hac", 412.

⁴⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 243.

⁴⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 243.

birinin olması yahut olmamasının bu durumu değiştirmeyeceğini belirtmektedir.

İbn Hazm bu durumu şöyle açıklamaktadır:

Eğer şura toplandığı vakit Hz. Ali, Talha, Zübeyir, Sa'd veya Abdurrahman'dan birine biat edilmiş olsaydı, biat edilen o kişi halife olur, Osman'ın da ona itaat etmesi gerekirdi. Aynı şekilde Osman katledildiğinde, Talha, Zübeyir, Sa'd veya İbn Ömer'e hemen biat edilseydi, o kişinin imam olması ve Ali'nin de ona itaat etmesi gerekirdi. Ancak Hz. Ali öne çıkmıştır ve ona biat etme vacip olmuştur. Böylelikle Hz. Ali konusunda diğerlerinden daha önce hilafet konusunda hak sahibi olmuş ve kendisine itaatin farziyeti ortaya çıkmıştır. Muaviye ise hatalıdır. Nitekim Ali b. Ebi Talib gibi diğer bir sahabeye de hemen biat edilseydi, onun için de durum aynı olurdu.⁵⁰

İbn Hazm'a göre bütün bunlar, Muaviye'nin hata yapan ve hatasından dolayı bir sevap alan müçtehit olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bu noktada dini hükümleri en iyi bilen bir âlime bile bazen doğruların kapalı kalabileceğinin unutulmaması gerektiğini hatırlatmaktadır. Ona göre doğrular bazen aşikâr olur, bu durumda da hatasından döner bazen de doğrular ölünceye kadar gizli kalabilir.

İbn Hazm, Hz. Ali'nin hilafeti konusundaki uygulamalarının doğru olduğunu kabul etmektedir. Bu yüzden Ali b. Ebi Talib hakkını talep etmiş ve bu uğurda savaşmıştır. Ancak oğlu Hasan'ın da kendi hilafeti konusunda babasından farklı bir tercihte bulunduğunu hatırlatmaktadır. Bu konudaki görüşünü şöyle açıklamaktadır:

Ali b. Ebi Talib hakkını talep etmiş ve bunun için de savaşmıştır. Ancak oğlu Hasan gibi Müslümanların birliği için bu hakından vazgeçebilirdi. Bununla da Hasan için Hz. Peygamber'in uyarısının daha önce bulunduğu bir üstünlüğü vardı. "Bu torunum efendidir. Umulur ki Allah, onunla ümmetimden iki büyük topluluğun arasını düzeltir."⁵¹

İbn Hazm, Resulullah'ın bu duruma dikkatleri çekerek övdüğünü ifade etmektedir. Zira Müslümanların kanunun dökülmesine engel olmak için hakkından vaz geçmekle aslında kendisinden önce hiç kimsenin erişemediği bir üstünlüğe erişmiştir. Ancak hilafet hakkını talep eden –ki Hz. Ali bu davranış biçimini seçmiştir- ise, kaybetmiş olsa bile hakkını talep ettiği için asla kınanamaz. Aksine İbn Hazm, Hz. Ali'nin bu konuda isabet ettiğini ısrarla savunmaktadır.⁵²

⁵⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 244; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 1: 25-26.

⁵¹ Buhari, "Sulh" 9, "Fezail" 23, "Fiten" 30, "Menakıb" 35; Ebu Davud, "Sünne" 12, "Mehdi" 8; Tirmizi, "Menakıb" 30.

⁵² İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 244.

6. SONUÇ

İmamet-siyaset bağlamında İbn Hazm'a göre Ali b. Ebi Talib dönemi olayları ve Hârici zihniyet uygulamaları her devirde önemini korumuştur. Hâricilerin Hz. Ali'ye karşı ayaklanmaları, kıyımları ve şenaatleri Müslümanlar arasında meydana getirdiği travmalar sadece o dönemde değil hemen her devirde etkisini sürdürmüştür. Günümüzde de çeşitli isimler altında yürütülen faaliyetler ve işlenen cinayetler Hârici zihniyetin Müslümanlara zarar vermeye devam ettiğini göstermektedir. Bu çerçevede zahiri düşünce veya literal anlayışın önemli temsilcilerinden biri olan İbn Hazm'ın Hz. Ali ve Hâriciler hakkındaki görüşleri içinden geçtiğimiz zor süreçlerin anlaşılmasında da önemlidir.

Ali b. Ebi Talib'in hilafeti ve Hâriciler söz konusu olduğunda Tahkim Olayı ve Ehl-i Beyt ile savaşın durumu önemli bir yer tutar. İbn Hazm Tahkim'i ve Ehl-i Beyt ile savaşın durumunu imamet-siyaset ilişkisi bağlamında değerlendirmektedir. Onun birikimleri; Endülüs'ün yükseliş ve düşüşüne şahitlik etmesi ve devleti parçalanmakta kurtarma çabaları onu tarihte vuku bulmuş olayları değerlendirirken ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden Hz. Ali'nin hilafet iddiasında haklı olduğunu ve ona karşı savaşın durumlarını değerlendirirken derin tahlillere girişmektedir. İbn Hazm tahkim olayını üstünlük/tefaduliyet açısından değerlendirmektedir. Bu konuda Hâricilerin tavır ve davranışlarını ayrıntılarıyla söz konusu edip, onları haksız görmektedir. Bu tahlillerde sadece bir mezhepler tarihçisi gibi değil aynı zamanda psikoloji ve sosyoloji uzmanı gibi tahlillere girişmektedir. İbn Hazm Hâricilerin yanlıgılarını, nassı yanlış ve parçacı kullanımlarını çok açık ifadelerle ortaya koymaktadır. Hârici zihniyetin İslam ümmetine verdiği zararların ve derin yaraların tam olarak anlaşılması amacıyla psiko-sosyal yapısını irdelemektedir. Ona göre Hâricilerin müracaat ettiği hiçbir nass Ehl-i Beyt'e karşı savaşmayı haklı göstermez. Ancak Ali b. Ebi Talib'e biat etmeyenleri haklı görenlerin varlığını da göz ardı etmeyen İbn Hazm, onları ikna edinceye kadar doğruların anlatılmasını istemektedir. O, Cemel'i Hz. Ali'ye karşı bir kalkışma olarak görmez. Sıffin'de Ali b. Ebi Talib'e karşı savaşmayı savunanların durumu ise farklıdır. Sıffin'de Hz. Ali'nin, Muaviye ile savaşmasının nedenini söz konusu ettikten sonra onun hata yapan ve hatasından dolayı bir sevap alan müçtehit durumunda olduğunu belirtir.

İbn Hazm, Hz. Ali'nin hilafetten feragat etmemesi ve bu uğurda savaşması konusundaki içtihadında isabetli olduğunu savunmaktadır. Ancak oğlu Hz. Hasan'ın kendi isteği ile halifelikten feragat etmesinin ve savaştan kaçınmasının kendisinin ortaya koyduğu prensiplere uymadığının da farkındadır. Başka bir ifade ile Ali b. Ebi Talib, hakkını talep etmiş ve bunun için de savaş-

mıştır. Ancak oğlu Hz. Hasan Müslümanların birliği için bu hakkından vazgeçmiştir. Ona göre her iki davranış şekli de doğrudur. Öncelikle Hz. Ali'nin biatten sonra halife olarak ümmet arasında düzenin sağlanması, emirlerinin yerine getirilmesi ve hilafeti uğruna savaşması bir zorunluluktur. Oğlu Hz. Hasan'ın ümmetin birliği uğruna halifelik davasından feragat etmesi de önemli bir erdemdir. İbn Hazm bu görüşünü Hz. Peygamber'e nispet edilen bir rivayete dayandırmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber "efendi torunum (Hz. Hasan) ümmetimden iki büyük topluluğun arasını düzeltir" demiştir.

7. KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1991.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı enbiya ve tevarih-i hulefa*. İstanbul: Akit Gazetesi, 1895.
- Başaran, Selman. "Amr b. Hazm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 84-45. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Belazüri, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir. *Ensâbü'l-eşraf*. nşr. M. Hamidullah, Kahire: 1959.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. 1993.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Dalkılıç, Mehmet. *İmamet-Siyaset İlişkisi Bağlamında İbn Hazm'ın Şiilik Eleştirisi İbn Hazm Örneği*. İstanbul: 2011.
- Ebu Davut, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani. *Sünenü Ebû Davud*.
- el-Bağdâdî, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Faklar* (el-Fark Beyne'l-Fırak), Trc. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- el-Beyhakî, Ebû Bekir. *Delâilü'n-nübüvve*. 1994.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *Makalâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*. nşr. Helmut Ritter, Wiesbaden: 1980.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *Makalâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*. İlk Dönem İslam Mezhepleri. Trc. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2005.
- İbn Ebi'l-Hadîd. *Şerhu Nehci'l-belâga*. I-II, Tahran.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehva ve'n-nihal*. nşr. Muhammed İbrâhim Nasır, Abdurrahman Umeyre. Kahire: Mek-tebetü'l-Hancı, t.y.
- İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, t.y.

- İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik b. Eyyub el-Hımyeri. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. nşr. M. Es-Sekka- ve dğr., Kahire: t.y.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidaye ve'n-nihaye*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2008.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim. *Kitâbü'l-İmâme ve's-Siyâse*. nşr. Tahâ Muhammed el-Zeyni. I-II, Kahire: 1967.
- İbn Mace, Ebü Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini. *Sünenu İbn Mace*. 1961.
- İbn Sa'd, Abdullah Muhammed. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. I-IX, Beyrut: t.y.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Telbîsu İblîs*, Kahire, ty.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't tarih*. Trc. Ahmed Ağırakça ve diğerleri. İstanbul: 1991.
- İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezeri. *Üsdü'l-Ğabe fi Marifeti's-Sahabe*. 2012.
- İsferayînî, Ebu'l-Muzaffer. *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, Beyrut, 1983.
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2017.
- Kubat, Mehmet. "Hâriciliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), sayı: 4, 115-151.
- Malafî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman. *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida*. nşr. M. Zâhid Kevserî, Beyrut: Mektebetu'l-meâ'ârif, 1968.
- Müslim b. Haccac. *el-Camiu's-Sahih*. İstanbul: 1992.
- Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *es-Süne-nü'l-kübra*. 2011.
- Nişaburî, Ebü Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hakim. *el-Müstedrek Ale's-Sahihayn*. Beyrut: Dar'ul-Marife, 1990.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. Trc. Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: 2002.
- Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdam fi İlmi'l-Kelâm*. Bağdat: t.y.
- Taberî, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Ye-zid Taberi. *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*. Beyrut: t.y.
- Tancî, Muhammed b. Tavât. "İslâm'da Hilâfet ve Mezheplerin Doğuşu". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*. Muhammed b. Tavit et-Tanci Özel Sayısı. 4/1.
- Vakidî, Ebü Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Esemî el-Medenî. *Kitâbu'l-Meğâzî*. thk. Marsden Jones, Beyrut: Alemlü'l-Kütüb, 2006.
- Yefut, Salim. *İbn Hazm ve'l-fikrû'l-felsefi bi-Magrib ve'l-Endelüs*. el-Merkezü's-Sekafiyî'l-Arabi, Dârü'l-Beyza 1986.
- Yıldırım, Ramazan. *20.Yüzyıl İslam Dünyasında Hilafet Tartışmaları*. Anka Yayınevi, 2009.
- Yiğit, İsmail. "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 441. Ankara: TDV Yayınları, 2007.